

INTERNATIONAL JOURNAL OF HUMANITIES AND EDUCATION (IJHE),
VOLUME 5, ISSUE 10, P. 340 – 354.

ULUSLARARASI BEŞERİ BİLİMLER VE EĞİTİM DERGİSİ (IJHE), CİLT 5,
SAYI 10, S. 340 – 354.

Azərbaycan Ədəbiyyatında İstiqlal İdeyasının Formalaşmasında Ədəbi

Məclislərin Rolu

Tənzilə RÜSTƏMXANLI¹

Özet

XIX əsrin əvvəlində Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı xalqın müqavimət və dirənişi ilə başlanmış intibah əsrin ikinci yarısından etibarən türk milli təfəkküründəki istiqlal ideyasının Avropa maarifçilik və tənqidi realizm baxışları ilə sintezi nəticəsində Azərbaycanda özünəməxsus, Şərqdə və Qərbdə analoqu olmayan, Azərbaycan “fərdiyyətçiliyini özündə ehtiva edən” islam-türk-Avropa məzmunlu bir demokratik hərəkat formalaşdırdı. Azərbaycan nə Şərqdəki radikal islam mahiyyətli müstəqillik hərəkatlarını, nə Qərbdəki millətçi və millətçi olduğu qədər ateist və Qərb kosmopolitizm ruhlu kommuna ideyalarına köklənmiş inqilabi çevirilişlər yolunu öz müstəqil dövlətçilik arzularına ideal seçməmişdi. Azərbaycan tam fərqli, onun fərdiliyini, özünəməxsusluğunu açıq şəkildə ifadə edən, aydınlarının, o cümlədən ədəbiyyatının, tarixinin, fəlsəfəsinin ruhundan gələn humanist, insani dəyərləri cəmiyyət həyatında aparıcı qüvvəyə çevirmək amacıyla olan bir dövlət uğrunda əməli fəaliyyət meydanına gəlmişdi. Mirzəbala Məmmədzadə “Azərbaycan milli xartiyası” adlı məqaləsində həmin yolun yolçularının əvəzsiz xidmətlərini aşağıdakı kimi qeyd etmişdir: “Azərbaycan milli xartiyasının xülasəsi, istiqlal fikrinin təsisində Vaqifdən tutmuş Cavidə qədər, Zakirdən başlamış Cavada qədər, Mirzə Fətəlidən Üzeyirə kimi, “Əkinçi”dən “Azərbaycan”a və “Yeni Qafqaziya”ya”dakı hər birinin olduğu böyük rolu və dəyəri olmuşdur. XIX əsrdə istiqlal ideyasının inkişafı, milli şüura hakim kəsilməsi və müstəqil dövlətçiliyə istiqamətlənməsi bir sıra ciddi hadisələrlə şərtlənmişdir. Onlardan biri Azərbaycan dilinin fars və ərəb dillərindən qabağa keçməsi: həm tədris prosesində, həm dərslərdə, həm bədii ədəbiyyatda, həm də yeni meydana çıxan mətbu nümunələrdə öz yerini tutması idi. Digər bir məqam isə, XIX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq formalaşan, ictimai şüur, milli özünüdərk prosesi üzərində öz ciddi təsirini qoyan və çarizmin apardığı ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasətinə qarşı bir müqavimət mərkəzi kimi təşəkkül tapan ədəbi məclislərin fəaliyyət şəbəkəsinin getdikcə genişlənməsi, təkcə qələm əhlini deyil, elmə, maarifə həvəsi olan hər kəsi öz cərgəsində birləşdirərək ictimai fikrin flaqmanına çevrilməsi idi. Nədənsə XIX əsrdə istiqlal ideyasının formalaşması barədə yazan müəlliflərin çox az qismi həmin proseslərdə bu ədəbi məclislərin roluna toxunmuş, əksər halda isə, onları klassik əruzçuluq, ictimai həyatdan uzaq mühafizəkarlıq ocaqları kimi təqdim etmişlər. Əslində isə, XIX əsr istiqlal ideyası ya bu məclislərdə meydana çıxmış, ya da bu məclislərdə fəaliyyət göstərmiş insanların ədəbi-elmi, bədii-publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyətindən nəşət tapmışdır.

Anahtar Kelimələr: Ədəbi məclislər, Azərbaycan ədəbiyyatı, İstiqlal düşüncəsi, Dövrün ədəbi şəxsiyyətləri, Türkcülük ideyaları.

The Role of Literary Assemblies In the Formation of the Ideas of Independence in the Azerbaijan Literature

Abstract

At the beginning of 19. Century was started Renaissance movement which was against Russia's occupation policy began with the people resistance. Started from the second half of the century in Azerbaijan has been established its own unique, didn't have any analogues both in East and West, having Azerbaijani "hosting the individualism in itself" the idea of independence in national Turkish thought was as the result of synthesis with European enlightenment and critical reality. Islam-democracy movement on a Turkish-Europe was created. Azerbaijan didn't choose any movements like Eastern radical Islamic acts of independence, Western nationalist atheist or revolution way of Western cosmopolitan spirit to his idol in his own desire for

¹ Doç. Dr., Azərbaycan və Türkiyə Evi Başkanı, E-posta: azeriturk@mail.ru.

independent statehood. But Azerbaijan chose a totally different way which clearly expresses its individuality, its originality both the intellectuals, human values which comes from literature, history and philosophy to the sphere of actual action in the sake of a state which aims to transform it into a driving force in society's life. Mirza Bala Mammadzade wrote in his article "The National Pact of Azerbaijan" (Azerbaijan Khartiyasi) about the unique service of this road passengers: "The summary of the National Pact of Azerbaijan was the formation of the idea of independence and the huge and valuable roles of people from Vagif to Cavid, from Mirza Fatali to Uzeir, from "Ekinchi" and "Azerbaijan" to "Yeni Kafkasya". The development of the idea of independence in the XIX century, the overthrow of national identity and its focus on independent statehood were due to a number of serious events. The Azerbaijani language has occupied a significant place in the educational process, textbooks, fiction and new media models than Persian and Arabic. Another point is that the expansion of the network of literary councils formed from the second decade of the 19th century, which has a serious influence on the process of national self-determination and which became the center of resistance to the policies of racism and the christianization of tsarist, was not only the people who should have become the flagship public opinion, bringing together all the enlightened. For some reason, some of the authors who wrote about the formation of the idea of independence in the nineteenth century touched on the role of these literary councils in these processes, often offering them as classical spirits and conservatives far from social life. In fact, the idea of independence of the XIX century arose from the literary, scientific, artistic, publicist, social and political activities of people who appeared in these councils or worked in these councils.

Keywords: Literary assemblies, Azerbaijani literature, Idea of independence, Literary names of the period, Turkism thoughts.

Giriş

Siyasi-ictimai fikirlərimizin tərəqqi və təkamül tarixini təşkil edən bu dövr bugünkü aydın və parlaq istiqlal məfkurəsinin təməlini təşkil edir. Hətta ən uzaq istiqlalımızı təyin etmək üçün belə keçirdiyimiz fikri inkişaf tarixinə baxmaq və ondan milli hərəkətin ruh və mahiyyəti haqqında bir fikir almaq kifayət edər. O dövrün də özünəməxsus məfkurəsi, məfkurə uğrunda çəkişməsi, mübarizəsi, o dövrün qəhrəmanları, məzlumları, şəhidlər və mücahidləri olmuşdur. Onların yorulmaq bilməyən çəkişmələri nəticəsindədir ki, bu gün biz minlərcə gənci ölümə sövq edən bir xartiya almışıq. Zənnimcə, Mirzə Fətəli və Həsənbəy Zərdabi 50 il sonra dünyaya gəlsəydilər, istiqlal fikri, Azərbaycan milli xartiyası 50 il sonra meydana gələcəkdi. Bunların arasında six bir münasibət və rabitə vardır... Özünün türkçülüyünü və azərbaycançılığını dərk etməyən bir xalq belə bir bəyannaməni verə bilməzdi" (10, M.Məmmədzadə, Bakı -1991, s.134).

İstiqlal Düşüncələri

Azərbaycanın ictimai-ədəbi həyatında mühüm rol oynayan, Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycanın siyasi hakimiyyəti ilə nəinki bərabər səviyyədə, bəlkə ondan daha artıq istiqlal uğrunda savaşa girərək millətə kimlik şüurunu aşılamaq sahəsində ən böyük qəhrəmanlıqları göstərmişdir. İstiqlal məfkurəsinin xalqın ruhuna hakim kəsilməsində ədəbiyyatın rolunu dəqiq qiymətləndirən Məmməd Əmin Rəsulzadə 1919-cu ildə "Qurtuluş günü" adlı məqaləsində yazırdı: "Ədəbiyyatın millətin qəlbinə milliyyət və istiqlal toxumu saçıran bir əməl olduğu məlumdur. Ey millətin lisanül-qeyb olan şairləri və ədibləri! Millətin əməllərini, ülvi niyyət və məqsədlərini oxşayınız, kəndisinə millət sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi tələq ediniz" (1s. 79). "1919-cu il avqustun 26-da "Yaşıl qələm" ədəbi birliyinin yığıncağının Parlament binasında keçirilməsi, M.Ə.Rəsulzadənin orada iştirakı və çıxışı da

milli dövlətin ədəbiyyata və ədəbiyyat xadimlərinə qayğısından xəbər verirdi (2, s. 80).

İstiqlal coşqu ilə tərənnüm edən şairlərdən biri də Gültəkin imzalı istedadlı bir qələm sahibi olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə onun şeirlərini milli azadlıq ruhu aşıl原因 əsərlər kimi dəyərləndirmiş, "Bayrağım və istiqlalım", "Buzlu cəhənnəm" şeirlərini öz əsərinə daxil etmişdir. O, "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində yazırdı: "Millətin parlaq gələcəyinə böyük ümidlər bağlayaraq hürriyyətə susamış, mübarizə həyəcanının gərginliyini daşıyan bu igidlərin əsil qəhrəmanlığı ilə bizi həqiqi mənada tanış edən şer bolşevik senzurasından azad olaraq mühacirətdə nəşr edilən Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Bu ədəbiyyatda,

İstiqlal, o yaşayan millətin qəlbində can,

İstiqlal, o səadət, həyat, zəfər, şərəf, şan.

İstiqlal, o sönməyən müəbbəd bir məşalə.

Könüllərdə tutuşur, gözlərdə sönsə belə!-

deyən, Gültəkin adını daşıyan alovlu şairin yazıları xüsusi yer tutur. Gültəkinin şerlərində biz həqiqi, milli-inqilab mübarizəsinin nəşidələrini görürük (11, s. 81-82).

Təbii ki, yeni dünya ilə ayaqlaşa bilən, onun ən mütərəqqi qanun-qaydalarını, xüsusilə, insan hüquq və azadlıqlarını özündə ehtiva edən dövlətçilik prinsiplərini mənimsəyib, bu dünyagörüşü milli-mənəvi dəyərlər və özünəməxsus siyasi-ideoloji ənənələrlə sintez edib, şahlıq, padişahlıq üsuli-idarəsi altında tərbiyələnməmiş, dünyaya həyatın müvəqqəti olması və hər şeyin fatal mahiyyət daşması barədəki islamın fanatik doqmatizmi prizmasından baxan bir xalqın şüuruna yeritmək son dərəcə mürəkkəb və ağır bir iş idi. Axtarışlar XIX əsrin əvvəllərindən, çarizmin islamı bir müqavimət gücü, enerjisi hesab edib, onu zəiflətməyə başladığı, əvəzində ruslaşdırma, xristianlaşdırmaya rəvac verdiyi, məscidləri kilsələrə, şəriəti çar fərmanlarına, insanların ədalət, demokratiya, insan haqları barədə inamını Peterburqa istiqamətləndirməyə çalışdığı dövrlərdən başlanmışdı. Təbii ki, Azərbaycanın ədib və yazıçıları, mütəfəkkir və filosofları, ruhani və ağsaqqalları millətin istiqlalında hamısı eyni fikiri, eyni yolu dəstəkləmir, məqsəd eyni olsa da, onlar fərqli ideya və məfkurə istiqamətləri ətrafında birləşir, fərqli fəaliyyət proqramları təklif edir, elmi traktatlarda, bədii-publisistik əsərlərdə onu fərqli janr və üsullarla ictimaiyyətə çatdırmağa çalışırdılar. Bu siyasi-ideoloji düşüncədə, bədii-estetik yanaşmada çoxvariantlılığa, çoxcərəyanlılığa, necə deyirlər, klassik plüralizmə və fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarır, marifçiliyin tənqidi realizmlə, tənqidi realizmin romantizmlə çulğışaraq ədəbiyyatda, sənətdə istiqlal ideyasının çoxobrazlılığını, çoxqatlılığını yaradırdı. İstiqlala uzanan siyasi yolların çoxşaxəliliyi bədii inikasın həm formasında, həm də məzmununda özünü göstərirdi. XIX əsrin ortalarında hələ məfkurə dumanında olan bu yollar əsrin sonlarında və yeni əsrin başlanğıcında məktəblər, cərəyanlar,

siyasi proqramlar kimi ərsəyə gəlib, əhalinin müxtəlif təbəqələrini öz ətrafında birləşdirməyə başladı.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində «ən zəngin, məhsuldar, rəngarəng, maraqlı və eyni zamanda ən ziddiyyətli bir dövr» kimi təhlil edilən XIX əsr ədəbiyyatının əsas simaları olan Abbasqulu ağa Bakıxanovu, Mirzə Şəfi Vazehi, İsmayıl bəy Qutqaşınlını, Mirzə Baxış Nadimi, Baba bəy Şakiri, Qasım bəy Zakiri, Mirzə Fətəli Axundzadəni, Həsən bəy Zərdabini, Seyid Əzim Şirvanini, Nəcəf bəy Vəzirovu, aşıq şeiri tərzində yazan Seyid Əbülqasım Nəbatini bir-birindən təkcə sənətkarlıq üslubu, yazıçı dəst-xətti fərqləndirmir, onlar millətin azadlığına gedən yolun siyasi-ideoloji parametrlərini, bədii-publisistik təbliğatının təşkilini fərqli müstəvilərdə görür, təhlil və təbliğ edirdilər.

Salman Mümtazın 1926-1928-ci illərdə çap etdirdiyi Azərbaycan ədəbiyyatına dair nümunələrdə biz Azərbaycan istiqlalına gələn yolun mürəkkəb, ziddiyyətli, amma qətiyyətli və dönməz, eyni zamanda ardıcıl bədii inikasını müşahidə edə, ədəbiyyatın ictimai-siyasi həyatla, milli düşüncə ilə paralel inkişafını izləyə bilərik. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çarizmin işğalçılıq siyasəti ictimai-siyasi, dini-fəlsəfi fikrə və fəaliyyətə ciddi maneələr yaratdığından, ədəbiyyat, söz sənəti irəli çıxıb, həm cəmiyyətin ictimai-siyasi düşüncə yükünün, həm də istiqlal ideyasının tərənnümçüsü və daşıyıcısı rolunda çıxış elədi. XIX əsrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş ədəbi məclisləri öyrənən görkəmli tədqiqatçı alim Nəsrəddin Qarayev çox haqlı olaraq həmin dövr ədəbiyyatını ictimai şüurun inkişafına ciddi təsir göstərən bir söz sənəti kimi dəyərləndirmişdir. O, yazırdı: *“XIX əsrdə ədəbiyyatda mövzu, ideya, məzmun əlvanlığı və ədəbi cərəyanların müxtəlifliyi diqqəti cəlb edir. Azərbaycanda maarifçilik və demokratik ideyaların güclənməsi ictimai şüurun inkişafına böyük təsir göstərir... tənqidi realizm qüvvətlənir. İctimai həyatın güzgüsü olan ədəbiyyat zamanın tələbinə uyğun olaraq, yeni-yeni mövzu və keyfiyyətlər kəsb edir. İctimai satira həyatın eyblərini əks etdirən bədii ayna kimi məhz bu dövrdə daha da büllurlaşır, saflaşır, özünün əksətdirmə dairəsini genişləndirir”* (8, N.Qarayev, Bakı 2010, s.10).

Ədəbi Məclislər

XIX əsrdə bir-birinin ardınca formalaşan ədəbi məclislər- “Divani-hikmət”, “Gülüstan”, “Əncümənnüş-şüəra”, “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-səfa”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcmüüş-şüəra” və Qazaxda, Şəkiddə, Dərbənddə fəaliyyət göstərən bir çox digər dərnəklər təkcə şeir və sənətin müzakirə olunduğu təsisatlar deyil, eyni zamanda cəmiyyətdə baş verən hadisələrin, siyasi proseslərin, xalqın həyat və yaşayışının, işğala münasibətinin, Şərq və Qərbdəngələn yeni fikir və ideyaların müzakirə mərkəzi rolunu oynamışdır.

XIX əsrdə istiqlal ideyasının inkişafı, milli şüura hakim kəsilməsi və müstəqil dövlətçiliyə istiqamətlənməsi bir sıra ciddi hadisələrlə şərtlənmişdir. Onlardan biri Azərbaycan dilinin fars və ərəb dillərindən qabağa keçməsi: həm tədris prosesində, həm dərsliklərdə, həm bədii ədəbiyyatda, həm də yeni meydana çıxan mətbu nümunələrdə öz yerini tutması idi. Digər bir məqam isə, XIX əsrin ikinci onilliyindən başlayaraq formalaşan, ictimai şüur, milli özünüdərk prosesi üzərində öz ciddi təsirini qoyan və çarizmin apardığı ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasətinə qarşı bir müqavimət mərkəzi kimi təşəkkül tapan ədəbi məclislərin fəaliyyət şəbəkəsinin getdikcə genişlənməsi, təkcə qələm əhlini deyil, elmə, maarifə həvəsi olan hər kəsi öz cərgəsində birləşdirərək ictimai fikrin flaqmanına çevrilməsi idi. Nədənsə XIX əsrdə istiqlal ideyasının formalaşması barədə yazan müəlliflərin çox az qismi həmin proseslərdə bu ədəbi məclislərin roluna toxunmuş, əksər halda isə, onları klassik əruzçuluq, ictimai həyatdan uzaq mühafizəkarlıq ocaqları kimi təqdim etmişlər. Əslində isə, XIX əsr istiqlal ideyası ya bu məclislərdə meydana çıxmış, ya da bu məclislərdə fəaliyyət göstərmiş insanların ədəbi-elmi, bədii-publisistik, ictimai-siyasi fəaliyyətindən nəşət tapmışdır.

1. Bu dövrdə əksər yeni tipli məktəblərdə ərəb, fars dili ilə yanaşı, Azərbaycan dili tədris olunmağa başlamışdı. Mirzə Kazım bəy ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin qrammatikasını elmi əsaslar üzərində işləyib hazırlamışdı. Onun qrammatikasından sonra Mirzə Şəfi Vazehin (İ.Qriqoriyevlə birgə) Azərbaycan dili dərsliyi meydana çıxmış və bu dərslik bədii nümunələr əsasında dil qanunlarını uşaqlara izah etməyə hesablanmışdı. Bundan əlavə, üsuli-cədidlə işləyən məktəb və mədrəsələrdə çalışan müəllimlər özləri Azərbaycan dili və ədəbiyyatına dair dərsliklər, qrammatika kitabları, müntəxabatlar hazırlayırdılar.
2. 1832-ci ildə “Tiflisskiye vedomosti” qəzetinə əlavə olaraq, Azərbaycan dilində həftəlik “Tatarskiye vedomosti” qəzeti nəşr olunmağa başlamışdı. Abbasqulu ağa Bakıxanovun səy və təşəbbüsləri ilə meydana gələn bu qəzet çox qısa müddət yaşamasına baxmayaraq, ilk Azərbaycandilli mətbu orqan olaraq, sonrakı mərhələdə “Zakavkazskiy vestnik”ə əlavə olaraq Azərbaycan dilində çıxan xüsusi vərəqələrin təməli olmuşdu. Bu vərəqələrin nəşri nisbətən uzun müddət 1841-1846-cı illərdə davam etmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, “Tiflisskiye vedomosti” “Əkinçi” qəzetinin meydana gəlməsi üçün zəruri olan maddi-mənəvi mühitin yaranmasında vacib rol oynamışdır. “...bir qrup Azərbaycan ziyalısının müxtəlif vaxtlarda “Tiflisskiye vedomosti”də iştirakı sonrakı dövrdə milli mətbuatın inkişafına və publisistikaya qüvvətli təsir etmişdir” (9, s.10).
3. Bu dövrdə bir çox əsərlərin fars-ərəb dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də ciddi işlər görülmüşdür. Firdovsi, Sədi, Cami kimi şairlərlə yanaşı, bəzi

rus şairlərindən də, məs. Kırıloddan dilimizə bir çox tərcümələr məhz XIX əsrdə edilmişdir. Bunlardan biri Mustafa ağa Nazirin Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasını dilimizə çevirmək istiqamətindəki fəaliyyəti idi. M.Nazir vaxtsız vəfat etdiyi üçün bu işi başa çatdırma bilməmiş və buna görə də Firudin bəy Köçərli həmin işin Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələkbər Sabir, Məşədi Əyyub Baki, Mirzə Nəsib Qüdsi, İbrahim Tahir kimi sənətkarlar tərəfindən görülməsini təklif etmişdir (7, s.53).

4. Bütün bunlarla yanaşı, XIX əsrdə əksər sənətkarlar öz əsərlərini doğma dildə yazmağa başlamışdı.

Ədəbiyyatda, ictimai münasibətlərdə Azərbaycan dilinin rolunun artması, ilk mətbu nümunələrin Azərbaycandilli variantının meydana gəlməsi, Rusiya vasitəsilə Qərb mütəfəkkirlərinin fikirlərinin ziyalı birliklərinə yol tapması ədəbi məclislərdə yeni mövzuların işlənməsinə, yeni məfkurə və ideyaların, müstəqillik və azadlıq barədə düşüncələrin, istiqlal idealının bədii mətnlərdə aparıcı istiqamətə çevrilməsinə səbəb oldu. Azərbaycanda ilk ədəbi məclis sayılan, dövrün ədəbi simalarını ətrafına toplayan, istedad və ağıl yarışmaları üçün meydan olan, bütün bölgənin diqqətini çəkən “Divani-hikmət”in 1820-1825-ci illər arasında Gəncədə formalaşdığı güman edilir. Sonrakı dövrlərdə məclisin şöhrətinin artması Tiflis Gimnaziyasında Şərq dilləri üzrə müəllim işləmiş İ.Qriqoryevin, bir vaxtlar “Kafkaz” qəzetinin redaktor olmuş İ.A.Slivitskinin, Tiflis Gimnaziyasında Azərbaycan və fars dilləri müəllimi, “Turetsko-tatarskiy bukvar” dərsliyinin müəllifi L.Z.Budaqovun, F.Bodenşdetin və Q.Rozenin diqqətini cəlb etmiş və bu şəxslərin “Divani-hikmət”in yığıncaqlarında iştirakına səbəb olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın ictimai-ədəbi həyatında mühüm rol oynayan, ümumbəşəri humanist dəyərləri milli poetik forma və biçimdə dünya ədəbiyyatına ərməğan edən, bədii-estetik dəyərləri, etik-əxlaqi prinsipləri Şərq nəzmindən və didaktisindən çıxarıb tam yeni mərhələyə çatdıran, ən başlıcası bütöv bir maarifçi ziyalılar və hürriyyətsevər insanlar nəslinin yetişməsində əsas həlqələrdən birini təşkil edən “Divani-Hikmət”in yaradıcısı, ideya istiqamətini müəyyən edən, öz nüfuzu ilə onu az qala beynəlxalq bir ədəbi təşkilata çevirən Mirzə Şəfinin poetik düşüncələri, həyata münasibəti yaşadığı sosial mühitin qanunları çərçivəsinə sığmamışdır. O, köhnə cəmiyyətin həyat tərzinə, islam dini və şəriət qaydalarına qarşı kəskin etirazını bildirir, insan şəxsiyyətinin azadlığı yolunu maarifdə..., elmi biliklərin yayılmasında, mənəvi yüksəkliyə çatmaqda görürdü (6, Teymur Əhmədov, 05 Mart 2014). Mirzə Şəfi insanı azad görmək istəyirdi, bu azadlıq onun şəxsiyyətinin bütövlüyündən, ictimai və siyasi münasibətlərdə hüquqlarının qorunmasından, demokratik və humanist dəyərlərə sahib olmasından keçirdi. Mirzə Şəfi

“Şah Abbas”, “Teymur”, “Dərviş”, “Sədi və şah”, “Sual-cavab” mənzum hekayələrində müstəbid dövlət başçılarını, hakimləri, xalqı cəhalətdə saxlayan din xadimlərini, acgöz və tamahkar dövlət adamlarını tənqid edir, ictimai bəlaların kökünü onların özbaşınalığında, xalqdan uzaq düşmələrində görür, öz şeirlərini isə bu şəxslərin eybəcərliklərini bütün çılpaqlığı ilə göstərən güzgüyə bənzədirdi. Yuxarıda adını çəkdiyimiz mənzum hekayələrdə kütlələrin narazılığı, onların zülmkar şah əleyhinə ayağa qalxması, xalqın müdrikliyi, uzaqgörənliyi, qəlbiaçıqlığı maraqlı və təsirli boyalarla verilmişdir. Mirzə Şəfi insanın ucalığının, qürurlu olmasının, məsud və xəşbəxt yaşamasının birinci şərti kimi hüriyyəti və şəxsiyyət azadlığını götürürdü, o, azad insanın sərv ağacı kimi şux, uca və əyilməz olduğunu bildirirdi.

Azadlıq rəmzidir şux sərv ağacı,

Əyilib budağı toxunmaz yerə.

Ardınca cəzb edir o nəzərləri

Daima ucalar nurlu göylərə.

Fırtınanı qopdu, küləkmi əsdi,

Tökülməz yarpağı, əyilməz qəddi.

Bilməz bu dünyada riyakarlığı,

Ülvidir, nəcibdir onun varlığı.

Qarışıq həyatın qəmindən uzaq,

Sakit məzarlıqdan göylərə qalxar.

Sərin kölgəsinə kim gəlsə qonaq

Dalınca göylərə boylanar, baxar.

Bir yaşıl qüllədir - ümid qülləsi,

Ucalıb təpəsi ərşə dayanar.

Altında gəmirər qurdlar məzarı,

Üstündə ulduzlar sayrışıb yanar.

Mirzə Şəfinin “Divani-hikmət”də oxuduğu hər bir şeir məclisdə qızgın mübahisə və müzakirələrə səbəb olur, qələm sahiblərini yeni yaradıcılıq axtarışlarına ruhlandırır, onların hər birini hadisələrə açıq gözlə baxmağa və düzgün nəticə çıxarmağa vadar edirdi. Mirzə Şəfinin ictimai mövzulara müraciəti, cəsarətli fikirləri onun qələm yoldaşı, “Divani-hikmət”in fəal üzvü Mirzə Mehdi Nacinin də yaradıcılığına güclü təsir etmiş, onu da

ictimai məzmunlu şeirlər yazmağa ruhlandırmışdır. Naci “Taxıl qıtlığı və şəhər əhlinin hamisi” adlı şeirində xalqın ağır fəlakətlərlə üz-üzə qalması, həyat səviyyəsinin son dərəcə aşağı düşməsi, güzəran, məişət problemini önə çəkmişdir. Başqa bir şeirində isə şair Gəncədə bahalığın baş alıb getməsindən, hökumət orqanlarının bununla bağlı heç bir tədbir görməməsindən, üstəlik, şəhər varlılarının əhalinin fəlakəti üzərində özünə təmtəraqlı həyat qurmasından danışır və onları tarixdən ibrət götürməyə çağırır.

Yığışdırma bu dünyanın malını,

Görmürsənmi anın qilü qalını,

Bir fikr elə gözüm, anın dalını

Özünə yetişməz ondan bir xeyrat (3,ƏYİ, B-71,vər. 111 b.).

Naci şeirinin tənqid hədəflərindən biri də xalqı əsarət və cəhalətdə saxlayan, özü isə nə cənnətə, nə də cəhənnəmə inanmayan, sadəcə dini var-dövlət, yaxşı həyat üçün vasitə hesab edən mollalar, şeyxlər, ümumən, din xadimləri, onların havadarları olmuşdur.

Nə xof eylər cəhənnəmdən, nə cənnət arzu eylər

Bilirlər özlərin hirs ilə çox kamilü illa (4,ƏYİ, B-71,vər. 122b.).

XIX əsrin birinci yarısında fəaliyyətə başlamış və təkcə şairlərin deyil, dövrün bütün tanınmış adamlarının diqqətini özünə cəlb etmiş, klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi və digər sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı dərin məzmunlu müzakirələri, elmi mühakimələri ilə uzun müddət elmi bir mərkəz kimi tanınmış “Gülüstən” ədəbi məclisinin adı, şöhrəti universal zəka sahibi Abbasqulu ağa Bakıxanovla bağlı olmuşdur. Məclisdə əsasən A.Bakıxanov öz əsərlərini oxuyar, fikir və mülahizələr onun əsərlərinin ətrafında aparılırdı. “Gülüstən” ictimai-siyasi vəziyyətə az müdaxilə etsə də, Quba və Qubaətrafi bölgədə ziyalılar nəslinin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

1838-ci ildə Ordubadda təşkil olunmuş, öz sıralarında Hacığa Fəqir, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cani Ordubadi, Hacı Mirzə Ağarəhim Qüdsi Ordubadi, Möhtərəm Ordubadi, Molla Məhəmməd Ordubadi, Əhmədağa Şəmi, Usta Zeynal Nəqqaş, Molla Hüseyin Bikəs, Məşədi Həsən Dəbbaq, Salik Ordubadi, Nadim Naxçıvani, Mirzə Mehdi Naxçıvani və digər zəmanə ziyalılarını birləşdirən “Əncümənüş-şüəra” məclisinin üzvləri “Gülüstən” ədəbi məclisinin nümayəndələrindən fərqli olaraq ictimai həyatda daha fəal iştirak edir və ictimai məzmunlu əsərlərində çarizmin işğalçılıq siyasətini pisləməkdən belə çəkinmirdilər. Hacığa Fəqirin “Kürdün çul satması”, “Şikayət” əsərlərində köhnə və mürtəcə adətlər pislənir, mollalar, çavuşlar, koxalar rəislər, qubernatorlar tənqid hədəfinə çevrilirdi. Başqa adı “Fatı və qubernator” olan “Kürdün çul satması” adlı mənsumədə Fatı adlı bir qarının çul

toxumasından və onu ərinə verərək şəhərə satmağa göndərməsindən bəhs edilir. Ər çulu şəhərdə nə qədər gəzdirirsə onu alan olmadığından, aparıb qubernatora- generala (yaranal)veməyi qərara alır. Fikirləşir ki, general çulun əvəzinə ona pul verər, o da gedib evinə bazarlıq edər. Amma çulu götürən general ona üç dəfə “xoroşo”, bir “malades” deməklə borcdan çıxmağa çalışır. Evinə qayıdan ər arvadına məsələni açıdıqda, arvad onu da götürüb generalın yanına yola düşür və şair çarin xüsusi nümayəndəsinin xəsisliyini, acgözlüyünü, talançılığını aşağıdakı misralarla onun ifadə edir:

Vermisən ol çula sən üç “xoroşo”, bir “malades”

Veririk hər kəsə, verməzlər bizə bircə soğan.

Ya pulu, ya çulu ver, istəmirik biz “xoroşo”

“Malades” qarnımızı sir eləməz, istiri nan (5,ƏYİ, Arx.33, Q-11 (255).

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonuna doğru Azərbaycan ədəbiyyatında çarizmin iç üzünü açan, onun yerli xalqlara etdiyi zülmü və qəddarlığı ifşa edən, qubernatorların, pristavların, qlavaların müsəlman əhaliyə yuxarıdan-aşağı baxmasını, onları təhqir etməsini satirik qələmlə qamçılayan nümunələr həndəsi silsilə ilə artmışdır. XIX əsr şair və yazıçılarının iş və fəaliyyətlərini mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri də bu idi ki, onlar iki cəbhədə, bir tərəfdən işğalçı çar hökumətinə, onun yerlərdəki özbaşına rütbəliyə qarşı, digər tərəfdən xalqı zülmət və cəhəldə saxlayan, onun maarif və mədəniyyət yoluna sədd çəkən, şəriət adı ilə insanların əlini-qolunu buxovlayan, onları gözlərini açmağa qoymayan feodal təfəkkürlü insanlara, din xadimlərinə, mollalara, riyakar zahidlərə, hiyləgər dərvişlərə qarşı vuruşmalı olmuşdular.

Hacağa Fəqirin vəfatından sonra “Əncümənüş-şüəra”nı qoruyub saxlayan, onun ictimai həyatla əlaqəsini möhkəmləndirən, bir çox ziyalılarla, o cümlədən Qurbanəli Şərifzadə, Nəsrulla Şeyxov, Əsədağa Kəngərlinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Paşa Sultanov, Nəcəfqulu ağa Eynəli Sultanov, Mirzə Məhəmməd Xəlilov və başqaları ilə ədəbi məclis arasında yaxın dostluq əlaqəsi quran görkəmli pedaqoq, istedadlı şair, Azərbaycanın maarifi tarixində xüsusi yeri olan Məhəmməd Tağı Sidqi olmuşdur. Onun həm rəhbərlik etdiyi “Əncümənüş-şüəra” məclisi, həm də yaratdığı yeni tipli məktəblər açıq fikirli ziyalı nəslinin yetişməsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti quruculuğuna gedən yolda əsl mayak olmuşdur. Məhəmməd Tağı Sidqinin rəhbərlik etdiyi “Məktəbi-tərbiyə”ni səciyyələndirən Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: “Məktəbi tərbiyə” biz yeniyetmə müəllim və ədiblər üçün bir darül-ürfan hesab olunurdu” (14, Şərif Ə. 18 noyabr 1955-ci il).

Məhəmmədağlı Sidqi bir maarifpərvər ziyalı kimi Azərbaycandan əlavə, Şərqi ölkələrində, Rusiyanın bir çox şəhərlərində çap olunan qəzet və jurnalları daim izləyir, dünyada baş verən

hadisələrdən xəbərdar olmağa çalışırdı. O, Corc Zeydanınərəb dilində nəşr etdiyi “Əl-hilal” jurnalını, Mirzə Əli Məhəmməd xan Kaşaninin “Sürəyya”, “Pərvəriş”, Kəlküttədə çıxan “Həblül-mətin” və s. qəzetləri alır, onlarla müntəzəm əlaqə saxlayırdı. “Pərvəriş” qəzeti bağlandıqdan və nəşir Mirzə Əli Məhəmməd xan Kaşani vərəmləyib vəfat edəndə Sidqi onun qəbir daşı üzərində aşağıdakı sözləri yazmışdı:

Qəbrinə fəda olum, ey vətən fədaisi!

Sidqinin ən böyük xidmətlərindən biri rəhbərlik etdiyi məktəblərdə türk dilinə xüsusi yer verməsi olmuşdur: “Əsri-haliyədə yer üzündə hər qövm və hər tayfa danışdığı lisan ilə yazışır. Biz Qafqazda sakin olan türklər aləmi -ədəbiyyatdan kənar kənar düşmüşük ki, hənuz məlum ola bilmir ki, bizlər türk ola-ola, irsal və mərsulumuzun farsı olmağına səbəb nədir? Bəyan olsun ki, görək, aya, bizlər ərəb lisanından nə əxz etmişik və farsı zəbandan nə saxlamışıq? Rus dilindən nə öyrənmişik, türk dilimiz nə halətə düşüb?” (13, Sidqi M.Ə. ƏYİ, arx.25, Q-2 (56)).

XIX əsrin ikinci yarısında bir-birinin ardınca “Fövcül-füsəha”, “Beytüs-səfa”, “Məclisi-üns”, “Məclisi-fəramuşan”, “Məcməüş-şüəra” kimi ədəbi birliklər yaranmış, ölkənin əsas ziyalı potensialını, açıq gözlü insanlarını öz ətrafında birləşdirmişdir. Əsrin ikinci yarısında ilk ədəbi məclis kimi formalaşan “Fövcül-füsəha”nın uzun müddət ədəbiyyat tarixində, ədəbi məclislər haqqında söhbət gedən elmi əsərlərdə adı çəkilməmişdir. Bu da səbəbsiz deyildi, çünki məclisdə parlaq ədəbi istedadla malik şairlər, qələm sahibləri az olmuş və onlar da daha çox klassik şairlərə nəzirə yazmaqla və yaxud onların vəzn və qafiyə sistemini təkrar etməklə məşğul olmuşlar. “Fövcül füsəha”nın sıralarında Molla Fəttah, Molla Mücrüm, Xəyalı, Nəccar, Mahir, Qasir, Sərvi, Təab, Pünhan, Tahiri, Mühib, Mühəqqir, Aciz kimi şairlərlə yanaşı, “Cəvahirnamey-Lənkəran” əsərinin müəllifi Mirzə Səidəli bəy Kazımbəyov, “Tarixi Lənkəran və Talış” əsərinin müəllifi Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu, “Heyət” əsərinin müəllifi Mirzə Ələkbər Axundov, Lənkəran mahalında ilk yeni tipli məktəbin təşkilatçısı Mirzə Sadiq bəy Mehmandarov kimi alim və açıqfikirli insanlar təmsil olunmuşlar. Cənub bölgəsində maarifçilik hərəkatının birincilərindən olan Mirzə İsmayıl Qasir adıçəkilən ədəbi məclisə rəhbərlik etmiş, onun digər ziyalı və qələm sahibləri ilə əlaqələrini yaratmışdır. Əsərlərində məhəbbət mövzusu üstünlük təşkil edən M.İ.Qasirin yaşadığı cəmiyyətdə rast gəldiyi eybəcərlikləri tənqid edən “Əskinas”, “Qara pul”, “Ərə verdi”, “Odu”, “Balaxanım” kimi ictimai məzmunlu şeirləri də vardır. Lakin Qasir dünyagörüşünün az olması, tarixi proseslərdən başının çıxmaması, ictimai ziddiyyətlərin kökündə dayanan problemlərin mahiyyətini görə bilməməsi ucubətindən, cəmiyyətdəki bütün fitnə-fəsadların, hiylə və yalanların məhz pulla bağlı olduğunu düşünmüşdür.

Dünyadə nikü bəd yetişər xəlqə puldən,

Gah dönər əngəbinə, gah dönər zəhri-marə pul.

Salmış xəlayiq içrə bəsi şurü qülqülə,

Durmuş özü bu halətə eylər nəzarə pul (12, S.215-216).

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri və mövqeyi olan, ümumiyyətlə götürdükdə isə Qafqazda yaşayan “şairlərin səramədi” Seyid Əzim Şirvaninin təşəbbüsü ilə yaradılmış və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərmiş “Beytüs-səfa” ədəbi məclisi Mirzə Nəsrullah Bahar, Molla ağa Bixud, Ələkbər Qafil, Qafar Rağib, Məhəmməd Səfa, Salik, Mirzə Mahmud Zöv’i, Ağababa Zühuri, Ziya, Furuği, Nəcəf bəy, Mirzə Məhəmməd Həsən Nalə, Məhəmməd Səfa, Mirzə Nəsrullah Didə kimi dövrün açıq gözlü, bəsirətli söz və qələm ustasını birləşdirmişdir. Azərbaycan maarifçiliyinin sərhədlərinin genişlənməsində, xalqın içində istiqlal ideyasının yayılmasında, milli özünüdərk prosesində Şərq ədəbiyyatını, tarixini, məntiqini, fəlsəfəsini, islam fiqhini və şəriətini, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərini gözəl bilən, bununla bərabər, rus və Avropanın demokratik fikrini, maarifçilik ideyalarını öyrənməyə çalışan, onları müqayisəli şəkildə təhlil edən Seyid Əzim Şirvaninin yeri ayrıca qeyd edilməlidir. Seyid Əzimin sayəsində “Beytüs-səfa” ədəbi məclisi Azərbaycan mətbuatının və demokratik fikrinin ilk qaranquşu kimi qeyd edilən, müsəlman dünyasını maarif ziyası ilə işıqlandıрмаğa gələn “Əkinçi”, “Ziya” qəzetləri ilə sıx əlaqələr qura bildi. Seyid Əzim Şirvani qəzeti “hali-ələmə” vəqif olmağın, cəhalətdən xilas olmağın, müasir dünyaya qovuşmağın, “ayaqlar altında pamal olmamağın” yeganə yolu, tərəqqinin, texniki yeniliklərdən istifadə etməyin, maariflənməyin açarı hesab edərək, öz xalqını oxumağa, Qərbin “tərəqqiyi-tamından” nümunə götürməyə səsləyirdi. O, məktəblilərin “Pişik və siçan”, “Leyli və Məcnun”, “Saqi və şərab” kimi köhnəlmiş nağıl və əfsanələrlə tərbiyəsinin heç bir effekt vermədiyini, əksinə, onları cəhalətə sürüklədiyini bildirir, əvəzində, onları müasir dünyada baş verən hadisələrdən, elmi-texniki yeniliklərdən xəbərdar etməyi zəruri hesab edirdi: Bəsdə tədrisi “Gürbəvü muş” “Leyli-Məcnun”u “Vəsfibadəfüruş” (“*Siçan və pişiy*”in, “*Leyli Məcnun*”un, “*Badəsatanın vəsfi*”ni tədris etmək yetər).

“Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” hər ikisi Qarabağda, daha doğrusu, Şuşada yaradılmış ədəbi məclislər idi. “Məclisi-üns”ün yaradılmasının təşəbbüsçüsü Mirzə Rəhim Fəna olmuşdur. 1864-cü ildən 1872-ci ilə qədər adsız fəaliyyət göstərən ədəbi məclis üzvlərinin arasındakı xoş münasibətə görə, “Məclisi-üns adlanmışdır. Məclisin Xurşudbanu Natəvan, Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağəh, Məhəmmədəli bəy Məxfi, İsmayıl bəy Daruğə, Məşədi Nəsir Lövhi, Mirzə Sadiq Piran İsmixan oğlu, Hüseyin ağa Cavanşir, Bəhram bəy Fə dai, Mirzə Haqverdi Səfa, Məhəmməd ağa Müştəri, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Cəfər, Səməd bəy Səməd, İsgəndər

bəy Rüstəmbəyov kimi üzvləri ilə yanaşı, Ə.Haqverdiyev, M.Sarıcallı, T.Vəzirov, M.K.Nəsirbəyov A.Pərioğlu, M.H.Hacıyev və başqa dövrün tanınmış simaları da tez-tez bura baş çəkərdilər. Qarabağ məclislərinin başlıca əlamətlərindən biri onların əksər halda xanəndə və çalğıyla müşayiət olunmasıdır.

Göründüyü kimi, XIX əsrdə demək olar ki, ölkənin bütün bölgələrində bir-birinin ardınca ədəbi məclislər yaranmış, onlar arasında sıx əlaqələr olmuş, bəzən eyni şəxs iki və daha çox məclisin üzvü olmuşdur. Lakin Bakı şəhərində, digər bölgələrdən fərqli olaraq meyxana və bədihələr deyənlərin sayının çox olmasına baxmayaraq, ədəbi məclis çox gec təşkil olunmuşdur. Bunun səbəbini bəziləri Bakıya yaxın Quba şəhərində “Gülüstan”, Şamaxıda “Beyrüs-səfa” məclisinin fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, bu daha çox Bakı şairlərinin toy məclisləri ilə bağlı olması, yəni onların ictimaiyyətlə əlaqə saxlamaq imkanına malik olmalarıdır. Lakin buna baxmayaraq, XIX əsrin sonlarına yaxın Bakıda da ədəbi məclis yaranmışdır. “Məcməüş-şüəra” adlanan məclisin iclaslarının 1880-ci illərdə fəaliyyətə başladığını güman etmək olar. Məclis Məhəmməd ağa Cümrinin təşəbbüsü ilə yaranmış və onun mənzilində fəaliyyətə başlamışdır. Onun sıralarında Ağadadaş Sürəyya, Mirzə ağa Dilxun, İbrahim Zülali, Vəhab Vahib, Mirzə Rzaqulu Həzarə, Mirzə Mehdi, Əlabbas Müştəq, Mirzə Məhəmməd Müsəvvir, Mirzə Əbdülxaliq Yusif, Mikayıl Seydi, Mirzə Əbdülxaliq Cənnəti, Ağadadaş Müniri, Mirzə Hadi Sabit, Hüseyn bəy Vəhdəti, Əbülhəsən Vaqif, Ağakərim Salik, Haşım bəy Saqib, Seyid Zərgər, Məşədi Azər Buzovnalı, Şahin Nardarani, Mirzə Məhəmmədəli Binəva, Hacı Muxtar Müznib Zabratı və digər ədəbi simalar birləşmişlər. “Məclisi-fəramuşan”ın ömrü XIX əsrdə yaranmış bütün ədəbi məclislərin ömründən uzun olmuşdur. “Məcməüş-şüəra”nı öz zamanının poetik ensiklopediyası da adlandırmaq olar. Məclis üzvlərinin əsasən klassik üslubda qəzəl, qəsidə, rübai janrında yazılan şeirlərində cəmiyyət üzvlərinin narazılığının artması, azadlıq meyllərinin güclənməsi, ümumiyyətlə, iqtisadi və siyasi sahədə başverən dəyişikliklər fonunda yeni məzmun yeniliyi diqqəti çəkir. “Məcməüş-şüəra”nın fəaliyyəti inqilablar dövrünə düşdüyündən, onun üzvlərinin yaradıcılığında zülm, istibdad əleyhinə daha ciddi bəyanatlar səslənir, maarif, elm, mədəniyyət, azadlıq ideyaları daha cəsarətlə tərənnüm edilirdi. Məclisin üzvü olan Cənnəti adlı şair Bakıda xalq hərəkatını silah gücünə yatırmaq istəyən çar hökumətinə üzünü tutaraq onu ağəllandırmağa çalışırdı:

Silah ilə çətindir mərdümün islahı, huşyar ol

Qızıl qan ilə səhranı gülüstan eyləmək olmaz.

Nəticə və Tartışma

Burada onu da qeyd edək ki, “Məcməüş-şüəra”nın XX əsrin əvvəllərində yeni bir cəmiyyətə çevrilərək türkçülüüyü təbliğədən bir təşkilat kimi fəaliyyət göstərmək amacında olmuşdur. Bununla bağlı AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunda “Türk səsi” adlı şairlər cəmiyyətinin məramnaməsi indiyədək qorunub saxlanmışdır ki, ilk dəfə olaraq onu tədqiqatçı Nəsrəddin Qarayev çap etdirmişdir. Məramnamədə “Türk səsi”nin türk şairlərinin cəmiyyəti, şüarının türk vətənpərvərliyi, rəsmi dilinin türk dili olacağı, “türklüyün qaidəsinə və türk ədəbiyyatının genişlənməsinə çalışacağı”, ayrı-ayrı rayonlardakı qüvvələri bir araya gətirməsi bir məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Təssüf hissi ilə də olsa qeyd etməliyik ki, həmin cəmiyyətə formalaşmağa məqam tapmamışdır.

Beləliklə, XIX əsrin iyirminci illərindən formalaşmağa başlayan, özündə dövrün böyük ziyalı potensialını birləşdirən, unudulmuş milli mən axtarışları ilə məşğul olan ədəbi məclislər son dərəcə mürəkkəb, ziddiyyətli, enişli-yoxuşlu yol keçməklə, nəhayət, həmin əsrin sonunda və XX əsrin başlanğıcında türk düşüncəsinə, türk təfəkkürünə gəlib çıxıb bilmiş, ədəbiyyatı fars-ərəb-rus məzmun və qiyafəsindən çıxarıb milli təməllər üzərinə qaldıra bilmişdi. Bir qədər də konkretləşdirsək, həmin ədəbi məclislərin ictimai fikir tariximizdəki yerini aşağıdakı kimi qiymətləndirə bilərik:

1. Bu məclislər vasitəsilə Azərbaycan dili milli poeziyanın dili olaraq Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində təsdiqləndi.
2. Bütün vilayətlərdə ədəbi məclislərin təşkili mətbuatın olmadığı bir vaxtda insanların ictimai-ciyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdən, dünyada gedən proseslərdən xəbər tutmasına, mütərəqqi ideyalarla tanış olmasına şərait yaratdı.
3. Bu məclislər bir ictimai məktəb kimi böyük ziyalılar ordusunun yetişməsində mühüm rol oynadı.
4. Bu ədəbi məclislərdə şairlərin tez-tez ictimai-siyasi vəziyyəti müzakirə etmələri, siyasi polemikalara baş vurmaları onların klassik üslubla bərabər, müasir mövzu və formalara yiyələnməsinə, ictimai məzmunlu əsərlər yazmasına səbəb oldu.

Kaynakça

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2014). 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 440 s.,s.79

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2014). 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 440 s.,s.80

ƏYİ, B-71,vər. 111 b.

ƏYİ, B-71,vər. 122b.

ƏYİ, Arx.33, Q-11 (255)

Əhmədov T.Ə. Mirzə Şəfi. (2014). – 220. “Respublika” qəz., Bakı, 05 Mart

Köçərli F.Q. (1926). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları: II cild, II hissə. Bakı: Azərneşr, 283 s.53

Qarayev N.S. (2010). XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, “Nurlan”, s.10, 326 səh.

Qarayev N.S. (2010). XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Bakı, “Nurlan”, s.10, 326 səh.

Mirzəbala M. (1991). Azərbaycan milli xartiyası// "Azərbaycan" jurnalı, № 4, s.134

Rəsulzadə M.Ə. (1991). Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 112 s.,s 81-82.

Salman M. (2004). El şairləri. S.215-216

Sidqi M.Ə. (2011). “Xatirələr”, ƏYİ, arx.25, Q-2 (56)

Şərif Ə. (1955). Görkəmli şair və müəllimimiz//”Şərq qapısı”, 18 noyabr

Extended Abstract

At the beginning of 19. Century was started Renaissance movement which was against Russia's occupation policy began with the people resistance. Started from the second half of the century in Azerbaijan has been established its own unique, didn't have any analogues both in East and West, having Azerbaijani "hosting the individualism in itself" the idea of independence in national Turkish thought was as the result of synthesis with European enlightenment and critical reality Islam-democracy movement on a Turkish-Europe was created. Azerbaijan didn't choose any movements like Eastern radical Islamic acts of independence, Western nationalist atheist or revolution way of Western cosmopolitan spirit to his idol in his own desire for independent statehood. But Azerbaijan chose totally different way which clearly expresses its individuality, its originality both the intellectuals, human values which comes from literature, history and philosophy to the sphere of actual action in the sake of a state which aims to transform it into a driving force in society's life. Mirza Bala Mammadzade wrote in his article "The National Pact of Azerbaijan" (Azerbaijan Khartiyasi) about the unique service of this road passengers: "The summary of the National Pact of Azerbaijan was the formation of the idea of independence and the huge and valuable roles of people from Vagif to Cavid, from Mirza Fatali to Uzeir, from "Ekinchi" and "Azerbaijan" to "Yeni Kafkasya" .

The development of the idea of independence in the XIX century, the overthrow of national identity and its focus on independent statehood were due to a number of serious events. The Azerbaijani language has occupied a significant place in the educational process, textbooks, fiction and new media models than Persian and Arabic. Another point is that the expansion of the network of literary councils formed from the second decade of the 19th century, which has a serious influence on the process of national self-determination and which became the center of resistance to the policies of racism and the christianization of tsarist, was not only the people who should have become the flagship public opinion, bringing together all the enlightened. For some reason, some of the authors who wrote about the formation of the idea of independence in the nineteenth century touched on the role of these literary councils in these processes, often offering them as classical spirits and conservatives far from social life. In fact, the idea of independence of the XIX century arose from the literary, scientific, artistic, publicist, social and political activities of people who appeared in these councils or worked in these councils.